

Miasto jako fenomen społeczny i kulturowy

pod redakcją Cezarego Kardasza, Julii Możdżeń, Magdaleny Spychaj
Toruń 2012

Barbara Maria Gawęcka

Toruń

Kielce w drugiej połowie XIX w. – życie i twórczość Franciszka Ksawerego Kowalskiego budowniczego gubernialnego

Franciszek Ksawery Kowalski urodził się 2 II 1827 r. w Lublinie¹. Ukończył kurs „nauk w Gimnazyum Gubernialém Lubelskiem”, a następnie w 1848 r. – kurs „nauk w Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie, w Oddziale Architektury”². Jak czytamy w „Liście Stanu Służby Franciszka Ksawerego Kowalskiego Budowniczego w Księstwie Łowickim”, w 1849 r. rozpoczął aplikację w biurze „Kommissyi Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych, po części Budownictwa, z przeznaczeniem pracowania przy Budowniczym Rządowym Marconi”³. W tym samym roku otrzymał tytuł budowniczego klasy I. W marcu 1852 r. został skierowany do pracy na stanowisko budowniczego przy wodociągach warszawskich⁴. Rok później zdał egzamin

¹ Archiwum Państwowe w Kielcach [dalej cyt.: APK], Zespół akt Rząd Gubernialny Kielecki [dalej cyt.: RGK], sygn. 924, Metryka pracy Budowniczego Guberni Kieleckiej Franciszka Ksawerego Kowalskiego z 1897 r., tekst w jęz. ros., brak paginacji [dalej cyt.: b.p.].

² APK, RGK, sygn. 924, *Lista Stanu Służby Franciszka Ksawerego Kowalskiego Budowniczego w Księstwie Łowickim ułożona w Łyszkowicach dnia 25/7 Mca Kwietnia/Maja 1864 roku*, k. 70.

³ Tamże.

⁴ APK, RGK, sygn. 924, Metryka pracy..., b.p.; APK, RGK, sygn. 924, *Lista Stanu Służby...*, k. 70; J. Szczepański, *Kielecki słownik biograficzny. Architekci i budowniczowie. Materiały*, Warszawa–Kraków 1990, s. 74–77, tu: s. 75.

na budowniczego klasy II oraz otrzymał uprawnienia do wolnej praktyki⁵. 25 IX 1854 r. został budowniczym Księstwa Łowickiego. W kolejnych latach za szczególnie oddaną pracę otrzymywał nagrody pieniężne oraz podwyżki pensji⁶. Zgodnie z rozporządzeniem Namiestnika Królestwa z dnia 25 V 1862 r. rozszerzono jego obowiązki o opiekę nad pałacem w Skierniewicach⁷. W 1864 r. został budowniczym powiatu kieleckiego⁸. Z korespondencji pomiędzy Wydziałem Administracji w Radomiu a Naczelnikiem Powiatu Kieleckiego z listopada 1864 r. dowiadujemy się, że Komisja zwolniła ze „służby p. Aleksandra Borkowskiego Budowniczego p^{tu} kieleckiego”, a w jego miejsce nominowała Franciszka Kowalskiego, byłego Budowniczego Księstwa Łowickiego⁹.

Z pisma Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Duchownych do Rządu Gubernialnego Radomskiego z dnia 4–16 II 1865 r. dowiadujemy się, że

Rząd Gubernialny Warszawski uczynił do Kommissyi Rządowej przełożenie o przeznaczeniu [...] Budowniczego powiatu Kieleckiego Franciszka Kowalskiego, na takiż urząd w powiat Rawski; a nadto żona pomienionego Budowniczego Amelia Kowalska wniosła do [...] Dyrektora Głównego

⁵ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

⁶ APK, RGK, sygn. 924, Metryka pracy..., b.p.; APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie nominacji F. Kowalskiego na posadę Budowniczego Księstwa Łowickiego, k. 246.

⁷ APK, RGK, sygn. 924, Metryka pracy..., b.p.; APK, RGK, sygn. 924, *Lista Stanu Służby...*, k. 72.; APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie udzielenia pomocy finansowej F. Kowalskiemu na rzecz przewiezienia dobytku ze Skierniewic do Kielc, k. 237–238; APK, RGK, sygn. 924, Świadectwo pracy F. Kowalskiego jako Budowniczego w Księstwie Łowickim, k. 250.

⁸ S. Łoza, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, Warszawa 1917, s. 10; tenże, *Słownik architektów i budowniczych Polaków oraz cudzoziemców w Polsce pracujących*, wyd. 2, Warszawa 1930, s. 171; tenże, *Architekci i budowniczowie w Polsce*, Warszawa 1954, s. 155; J. L. Adamczyk, *Przewodnik po zabytkach architektury i budownictwa Kielc*, Kielce 1998, s. 63.

⁹ APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie nominacji F. Kowalskiego na stanowisko Budowniczego Powiatu Kieleckiego, k. 227–228; APK, RGK, sygn. 924, Raport Naczelnika Powiatu Kieleckiego z 13/25 XI 1864 r. dotyczący nominacji F. Kowalskiego, k. 229; APK, RGK, sygn. 924, „Protokół instalacji W⁸⁰ Franciszka Kowalskiego na Budowniczego Powiatu Kieleckiego”, k. 231–232.

Spraw Wewnętrznych podanie, w którym [...] uprasza o przeniesienie jej męża z Kielc do Rawy, na posadę Budowniczego Powiatu¹⁰.

Na podstawie art. 131 carskiego dekretu z dnia 19 XII 1866 r., dotyczącego założeń w sprawie gubernialnego i powiatowego zarządu w guberniach Królestwa Polskiego, Rządowa Komisja Spraw Wewnętrznych mianowała Kowalskiego budowniczym gubernialnym kieleckiej guberni od dnia 1 I 1867 r.¹¹ Kowalski był bardzo chwalony przez ówczesne władze za swoją postawę i pracę. W piśmie z 15–24 VIII 1866 r. do Rządu Gubernialnego Radomskiego Naczelnik Powiatu Kieleckiego pisze o budowniczym: „iż tenże odznacza się gorliwością w służbie i moralnym przy każdym względzie prowadzeniem się”¹². Architekt otrzymywał liczne odznaczenia i nagrody pieniężne¹³. W 1868 r. za efektywną pracę wręczono mu Order św. Anny III stopnia. 8 VII 1870 r. za pracę nad przebudową cerkwi prawosławnej w Kielcach otrzymał z rąk namiestnika cara Order św. Stanisława II stopnia¹⁴. Za szczególnie oddaną pracę car przyznał mu także tytuł kawalera Orderu św. Stanisława II stopnia oraz tytuł kawalera Orderu św. Anny II stopnia. 23 IX 1893 r. za nienaganne zachowanie i wysługę w pracy został nagrodzony Orderem św. Włodzimierza IV stopnia, a 4 lata później (14 III 1897 r.) na podstawie carskiego rozporządzenia z dnia 25 VI 1896 r. został mu wręczony srebrny medal upamiętniający cara Mikołaja I i okres władzy cara Aleksandra III¹⁵. W piśmie do Gubernatora Kieleckiego z 1891 r. dowiadujemy się, iż na skutek wniosku nr 1499 miano mu wręczyć odznaczenie oraz dyplom

¹⁰ APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie przeniesienia F. Kowalskiego na urząd Budowniczego Powiatu Rawskiego, k. 233–236.

¹¹ APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie nominacji F. Kowalskiego na stanowisko Budowniczego Guberni Kieleckiej, tekst w jęz. ros., k. 94, 95, 251; J. L. Adamczyk, *Przewodnik...*, s. 63; J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Kielce portrety zabytków*, Kielce 2008, s. 56; APK, RGK, sygn. 924, *Metryka pracy...*, b.p.; J. Szczepański, *Kielceki...*, s. 75.

¹² APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja Naczelnika Powiatu Kieleckiego do Rządu Gubernialnego w Radomiu w sprawie egzaminu F. Kowalskiego z 1866 r., k. 241.

¹³ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

¹⁴ APK, RGK, sygn. 924, *Metryka pracy...*, b.p.; APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie nadania F. Kowalskiemu Orderu św. Stanisława II stopnia, k. 99.

¹⁵ APK, RGK, sygn. 924, *Metryka pracy...*, b.p.

za nienaganną służbę¹⁶. Obowiązki budowniczego gubernialnego pełnił przez 30 lat. W 1897 r. przeszedł na emeryturę¹⁷. Był żonaty dwa razy, z Amelią z Łypaczewskich¹⁸ oraz z Felicją Gajewską¹⁹. Z pierwszą żoną miał syna Władysława²⁰. Zmarł 2 VI 1903 r. Został pochowany na Cmentarzu Starym w Kielcach. Neogotycki żeliwny grobowiec (kw. 6.) należy do najokazalszych na cmentarzu²¹ [fot. 1].

Fot. 1. Nagrobek Franciszka Ksawerego Kowalskiego na Cmentarzu Starym w Kielcach, fot. B. M. Gawęcka, 2010 r.

Jak pisze Jerzy Szczepański, Franciszek Kowalski zrealizował w Kielcach wiele historyzujących projektów i adaptacji zabytkowych budowli.

¹⁶ APK, RGK, sygn. 924, Korespondencja w sprawie nadania m.in. F. Kowalskiemu odznaczenia za nienaganną służbę, k. 292.

¹⁷ APK, RGK, sygn. 924, Metryka pracy..., b.p.; J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

¹⁸ APK, RGK, sygn. 924, *Lista Stanu Służby*, k. 74.

¹⁹ APK, RGK, sygn. 924, Metryka pracy..., b.p.

²⁰ APK, RGK, sygn. 924, *Lista Stanu Służby*, k. 74; J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 77.

²¹ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 77.

Występował przy tym w podwójnej roli, jako architekt sporządzający i urzędnik zatwierdzający projekt²². W pewnym okresie wręcz zmonopolizował projektowanie reprezentacyjnych gmachów użyteczności publicznej.

Architekt wykonał szereg prac dla Kościoła katolickiego. Najważniejszą z nich była przebudowa dzisiejszej katedry kieleckiej, dokonana w latach 1869–1872, gdzie zaprojektował m.in. fasady i sygnaturkę kościoła [fot. 2].

Fot. 2. Fasada katedry kieleckiej, fot. B. M. Gawęcka, 2007 r.

W 1876 r. została wybudowana według jego projektu kaplica św. Mikołaja w Masłowie²³. W latach 1885–1889 Kowalski wykonał projekt i sprawował nadzór nad przebudową i rozbudową kościoła św. Woj-

²² *Z tradycji i dorobku inteligencji kieleckiej w XIX i XX wieku*, pod red. M. Meduckiej, Kielce 2005, s. 161–162.

²³ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 76.

ciecha w Kielcach²⁴. Potrzeba nowej świątyni była aż nadto widoczna. Dotychczasowy kościół mógł pomieścić 850 osób, gdy nowo wytyczona parafia miała liczyć przeszło 5 tys. ludzi. Dlatego też zaczęto przygotowywać plany przebudowy świątyni. Prowizoryczny kosztorys wyniósł 40 tys. rubli. Biskup wyraził zgodę na prace budowlane. Do Ministerstwa wysłano z kolei prośbę o zatwierdzenie planów oraz pozwolenie na zbiórkę pieniędzy²⁵. Zawiązano komitet budowlany, w skład którego weszli: „ks. Ćwikliński, p. Franciszek Ksawery Kowalski, Możdżeński, Kalinowski i Jeziorowski. Wszyscy zaoferowali swą pracę bezinteresownie²⁶. Kowalski był architektem, Możdżeński pracował jako kasjer, Kalinowski i Jeziorowski jako nadzorcy budowlani. Kiedy przygotowawcze roboty posuwały się naprzód, wmurowano kamień węgielny pod świątynię. Czynności tej dokonał biskup ordynariusz diecezji, składając jednocześnie pamiątkowy dokument, w którym pisano:

Dnia 28 czerwca 1885 r. za panowania Jego Świątobliwości Papieża Leona XIII, za rządów cesarza Wszechrosji i Polski Aleksandra III [...] poświęcony i położony został przez Jego Ekscellencję Ks. Biskupa diecezji kieleckiej, Ks. Tomasza Teofila Kulińskiego kamień węgielny pod budowę naw kościoła św. Wojciecha z kaplicą i wieżą. [...] Kościół ten wzniesiony podług projektu i pod kierunkiem budowniczego gubernjalnego kieleckiego Franciszka Ksawerego Kowalskiego przy współudziale Komitetu i z ofiar dobrowolnych parafian kieleckich...²⁷.

Przyjęty plan budowy wymagał pewnych zmian. Murów dawnego kościoła nie rozbierano z wyjątkiem wschodniej ściany, przy której był ołtarz. Aby stworzyć nowe prezbiterium, przedłużono starą nawę.

²⁴ Tamże, s. 76; J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Portrety...*, s. 20; R. Mirowski, *Świętokrzyski album*, cz. 2, Kielce 2000, s. 76; K. Myśliński, *Zabytki architektury i budownictwa w Polsce, województwo kieleckie*, t. 15, Warszawa 1995, s. 101.

²⁵ F. Mazurek, *Kościół i parafia św. Wojciecha w Kielcach (opis historyczno-prawny)*, Kielce 1935, s. 49–50.

²⁶ Tamże, s. 50.

²⁷ Tamże, s. 50–51.

Z przecięcia naw powstał krzyż łaciński. Północne ramię krzyża, zakończone półkoliście, przeznaczono na kaplicę św. Wojciecha. W ramieniu południowym od ul. Bodzentyńskiej utworzono boczne wejście i nad nim wzniesiono smukłą wieżę. Po wykonaniu wieży, kaplicy św. Wojciecha i pokryciu świątyni dachem okazało się, iż potrzebne jest podwyższenie murów dzisiejszego prezbiterium. Dlatego też dach, sklepienia i okna są w tej części nowe. Nowa jest także zakrystia. Po przebudowie powierzchnia kościoła objęła 570 m² i mogła pomieścić ok. 2 tys. ludzi²⁸. Ks. Franciszek Mazurek w książce wydanej w 1935 r., pt. „Kościół i parafia św. Wojciecha w Kielcach” stwierdza, że wieża

nad bocznym wejściem, [...] jej wysokość, cienkość i zakończenie nie są dla oka czemś miłym, owszem nawet szpetnym. Niesmaczną i za niską jest również stara przybudówka (przysionek) umieszczona przy wejściu do prezbiterjum. I tu należałoby skończyć z krytyką architektury kościoła, ale niestety nie możemy tego jeszcze uczynić. Zbyt silnie bowiem prowokuje nas główne wejście [...]²⁹.

Na dokończenie świątyni potrzebowano 4 lat. Przebudowa trwałaby dłużej, gdyby nie subwencja rządu w kwocie 7800 rubli. Pieniądze przyspieszyły dokończenie głównych prac do tego stopnia, że już na 20 X 1889 r. wyznaczono konsekrację świątyni³⁰. Wnętrze kościoła zdobiją obrazy Jana Styki, mieszkającego i tworzącego wówczas w Kielcach³¹. Kościół ma do dziś ten sam kształt, jaki został mu nadany w XIX w. Jedynym wyjątkiem jest hełm wieży, który wcześniej miał kształt cebulasty³².

²⁸ Tamże, s. 51–52.

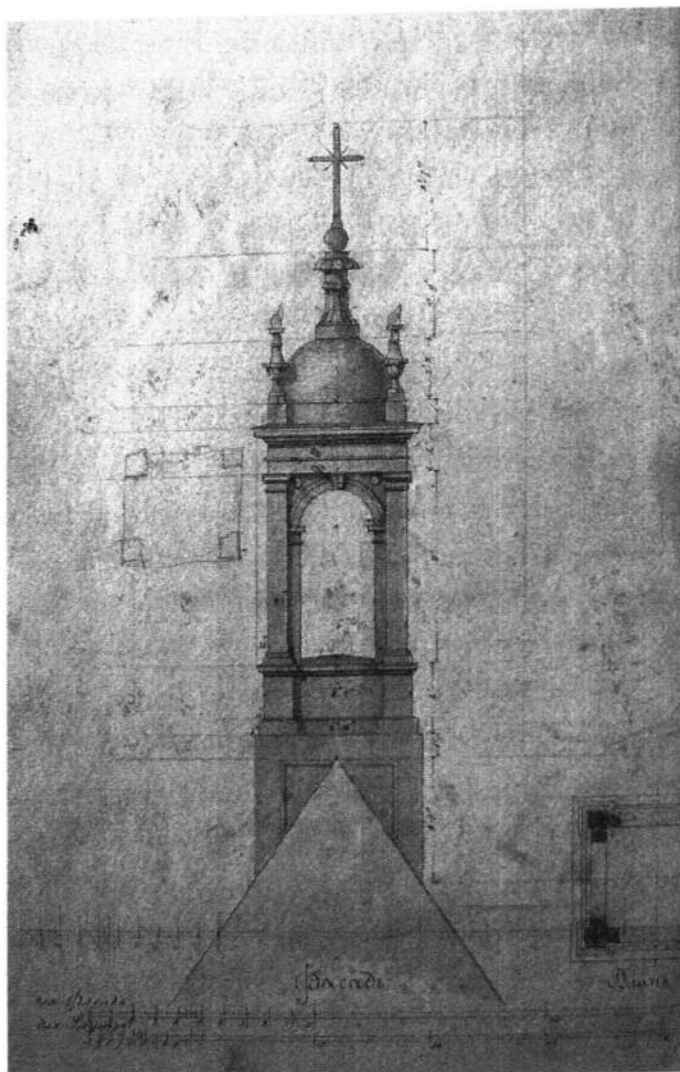
²⁹ Tamże, s. 52.

³⁰ Tamże, s. 57; T. W., *Kościół św. Wojciecha w Kielcach*, w: *Pamiętnik Kielecki. Zbiór prac ku uczczeniu Adama Mickiewicza 1798–1898*, Kielce [1901], s. 47–50, tu: s. 50.

³¹ R. Mirowski, *Świętokrzyski album*, cz. 2, Kielce 2000, s. 76.

³² J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Portrety...*, s. 20.

W 1889 r. Franciszek Kowalski wykonywał również pomiary budynku Seminarium Duchownego w Kielcach³³ oraz sporządził projekt wieżyczki na kościele św. Trójcy (1889 r.)³⁴ [ryc. 1].

Ryc. 1. Projekt sygnaturki na kościele św. Trójcy w Kielcach. Źródło: ADK, sygn. M-46

W latach 1893–1898 Kowalski projektował kościół dla miejscowości Bolesław w powiecie olkuskim. Jak pisze ks. Jan Wiśniewski, „ks. Kaniński przygotował plany nowej świątyni, które wykonał Kowalski, bu-

³³ Archiwum Diecezjalne w Kielcach [dalej cyt.: ADK], sygn. M-45, *Projekt Seminarium Duchownego w Kielcach*.

³⁴ ADK, sygn. M-46, *Projekt wieżyczki na kościele Św. Trójcy*.

dow. kielecki, kosztem 800 rs.”³⁵. W 1894 r. wykonał projekt kościoła w Solcu³⁶. Na początku lat 80. XIX w. wykonał projekt i nadzorował rozszerzenie Cmentarza Starego w Kielcach. W owym czasie wystawiono także nowy mur cmentarny według projektu architekta. Kilka lat później, w grudniu 1889 r., Dozór Kościelny przedstawił Rządowi Gubernialnemu Kieleckiemu plan założenia nowego cmentarza katolickiego. Proponowany teren składać miał się z działek leżących po drugiej stronie drogi, zakupionych od prywatnych właścicieli. W 1890 r., po sprawdzeniu warunków terenowych z obowiązującymi od 1846 r. przepisami, wniosek otrzymał akceptację władz gubernialnych. Autorem planu sytuacyjnego i kosztorysu był Franciszek Ksawery Kowalski. Główne prace wykonano w październiku i listopadzie 1890 r. pod nadzorem architekta miejskiego Alfonsa Welkego³⁷. Jak podaje Jan Leszek Adamczyk, Kowalski zaprojektował także przebudowę pałacu pobiskupiego w Kielcach³⁸. Jak czytamy w czasopiśmie „Kłosa” z 1871 r., budynek ten „w ostatnich bowiem dwóch latach 1870 i 1871, przy restauracji przedsięwziętej, zupełnie zmienionym został, utracając starożytną charakterystykę swoją”³⁹. W owym czasie m.in. smukłe hełmy wież zastąpiono płaskimi daszkami namiotowymi⁴⁰.

Kowalski projektował również reprezentacyjne gmachy użyteczności publicznej. Do najważniejszych tego typu prac należy projekt odbudowy i przebudowy gmachu magistratu w Kielcach (1875 r.)⁴¹. Latem 1873 r., kiedy wybuchł pożar w zachodniej pierzei rynku, spłonął ratusz i domy stojące w najbliższym sąsiedztwie. Biura magistratu przeniesiono wówczas do mieszkań prywatnych przy ul. Bodzentyńskiej,

³⁵ Ks. J. Wiśniewski, *Historyczny opis kościołów miast, zabytków i pamiątek w olkuskim*, Marjówka Opoczyńska 1933, repr. 2000, s. 18.

³⁶ ADK, sygn. M-52, *Projekt kościoła parafialnego we wsi Solecu*.

³⁷ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 76; T. Sabat, *Cmentarz Stary w Kielcach. Przewodnik po wybranych grobach ludzi zasłużonych dla regionu*, Kielce 1995, s. 5; J. Szczepański, *Cmentarze kieleckie*, Kielce 1982, s. 6, 13, 14.

³⁸ J. L. Adamczyk, *Przewodnik...*, s. 63.

³⁹ *Kielce*, „Kłosa. Pismo Ilustrowane Tygodniowe”, 332, 1871, s. 291.

⁴⁰ J. Kuczyński, A. Oborny, *Pałac w Kielcach. Przewodnik*, Kraków 1981, s. 5; J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

⁴¹ R. Mirowski, *Świętokrzyski album*, cz. 4, Kielce 2003, s. 52.

a później przy ul. Warszawskiej⁴². Na przełomie września i października 1874 r. „Gazeta Kielecka” donosiła, że „zniszczony przez pożar gmach magistratu kieleckiego w 1873 r., w przyszłym roku odbudowany zostanie w rozmiarach nieco większych, przez przyłączenie doń domu narożnego Dutowa”⁴³. W kwietniu 1875 r. odbyła się publiczna licytacja na odbudowę ratusza, którą wygrali przedsiębiorcy z Radomia, zobowiązujący się wykonać odbudowę gmachu do czerwca 1876 r.⁴⁴ Na przełomie maja i czerwca 1875 r. „Gazeta Kielecka” pisała, że „przystąpiono do robót około odbudowy zgorzałego przed dwoma laty gmachu magistratu”, przebudowa odbywała się według projektu „budowniczego gubernialnego p. Kowalskiego”, a sam budynek miał zostać odbudowany w „stylu odrodzenia”⁴⁵. Przedsiębiorcy dotrzyмали terminów i biura magistratu wprowadzono ponownie do ratusza w lipcu 1886 r. Wnętrze mimo przebudowy zachowało ślady poprzedniego układu. Elewacja frontowa była znacznie mniej plastyczna od frontu starego ratusza. Portyk zastąpił płaski ryzalit trójosiowy z oknami półokrągłymi ujętymi na parterze w lizeny, a na piętrze w półkolumny. Zachowano boniowanie i półokrągłe okna parteru. Budynek ratusza był jeszcze dwukrotnie przebudowywany. Początkowo w latach 30. XX w. „oczyszczono” go z neorenesansowej dekoracji, a następnie w latach 1950–1951 dokonano ponownej przebudowy, przywracając elewację sprzed 1873 r.⁴⁶

Nieco wcześniej, bo w 1865 r., Kowalski wykonał projekt zakładu szkolnego Hermana Hillera w Kielcach przy ul. Leśnej, a rok później (1866 r.) prowadził nadzór nad remontem tzw. Gmachu Leonarda⁴⁷.

W 1877 r. budowniczy gubernialny zaprojektował Hotel i Teatr „Ludwika” w Kielcach (obecny Teatr im. Stefana Żeromskiego przy ul. Sienkiewicza)⁴⁸. Jak pisze Jolanta Domoń, po wielu latach oczekiwań dopie-

⁴² J. L. Adamczyk, *Rynek w Kielcach. Przekształcenia przestrzenne i zabudowa mieszczańska Kielc lokacyjnych w XVII–XIX wieku*, Kielce 1993, s. 65.

⁴³ *Wiadomości miejscowe*, „Gazeta Kielecka”, 1874, 45, s. 1.

⁴⁴ J. L. Adamczyk, *Rynek...*, s. 65.

⁴⁵ *Wiadomości miejscowe*, „Gazeta Kielecka”, 1875, 45, s. 2.

⁴⁶ J. L. Adamczyk, *Rynek...*, s. 65.

⁴⁷ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

⁴⁸ Tamże, s. 76.

ro w 1877 r. kielczanie mogli przeczytać w miejscowej gazecie: „Wczoraj runęły pierwsze drzewa przy ulicy Pocztowej, gdzie ma stanąć gmach stałego teatru”. Inwestycji tej podjął się znany miejscowy przemysłowiec, właściciel browarów i wielki filantrop – Ludwik Stumpf. W budowanym gmachu miały znajdować się: sala teatralna, garderoby, hotel i restauracja. W „Gazecie Kieleckiej” można było przeczytać:

Jak wiadomo, na placu, a raczej w miejscu ogrodu w posesji Sławeckiej przy ul. Pocztowej, gdzie już prowadzą się roboty, ma stanąć dwupiętrowa kamienica, frontem do ulicy zwrócona [...] z piętnastoma oknami na każdym piętrze. Ozdobną elewację frontową z kolumnami na szczycie zdobić mają cztery statuy muz, opiekuńczych bóstw sztuk wyzwolonych. W pośrodku gmachu szeroka brama wjazdowa, z której po obu stronach, po widnych i przestronnych schodach prowadzić mają wnijścia, z jednej strony do numerów hotelu, rozmieszczonych w korytarzu, z drugiej do restauracji. Na pierwszym piętrze w jednej połowie gmachu mieścić się będzie sala teatralna z kasą, kontramarkarnią i garderobami dla artystów. Sala teatralna mieścić będzie wygodnie 700 widzów a składa się z parteru, 18 łóż pierwszego pietra i galerii, scena będzie dwa razy obszerniejsza od dzisiejszej w Hotelu Europejskim. W drugiej połowie gmachu na piętrach będą lokale do najęcia. W podwórzu stanie piętrowa oficyna, w jakiej oprócz pomieszczeń, urządzone zostaną łazienki z porcelanowymi wannami. Mury całego gmachu wyprowadzone i pokryte zostaną blachą w bieżącym roku, co zaś do sali teatralnej, to ta, na dzień 1-go grudnia wykończoną zostanie na przyjęcie publiczności⁴⁹.

W czerwcu 1877 r. położono kamień węgielny, a rok później, w grudniu 1878 r. odbyła się ceremonia uroczystego poświęcenia nowo wzniesionego gmachu. Nad sceną wypisano sentencję z Horacjusza: „Ten trafia w sedno, kto łączy piękne z pożytecznym” i zawieszono herb Kielc. Jak piszą w swojej książce Regina Wrońska-Gorzowska i Edmund Gorzkowski, Rosjanie pytali, co oznaczają litery „CK”. Dowcip-

⁴⁹ J. Domoń, *Narodziny teatru*, w: *100 lat teatru w Kielcach*, pod red. S. Nowakowskiego, Kielce 1979, s. 12–15, tu: s. 12–13.

ni kielczanie odpowiadali, że jest to monogram budowniczego teatru, architekta Kowalskiego i oznacza nic innego, jak stwierdzenie „cymbał Kowalski”⁵⁰. Inauguracyjne przedstawienie odbyło się 6 I 1879 r. Towarzystwo Dramatyczne Józefa Teksla wystawiło operę komiczną „Dzwony kornewilskie” Roberta Planquette’a. Dyrektor zespołu wygłosił wiersz Władysława Bełzy o posłannictwie sztuki, zaczynający się od słów:

I oto nowa świątynia przymierza
 I oto nowy stanął ołtarz wam!
 Serce tajoną radością uderza,
 Czoło ją chyli u progu jej bram!
 Cześć tym, co pierwsi wchodzą za ten próg!
 Dzień ten niech będzie rozgłośny, weselny,
 Niech zacnym trudom błogosławi Bóg!
 Niech ta świątynia nie szału przybytkiem,
 Lecz gwiazdą będzie, co ma błędnych wieść!...⁵¹

Opis teatru z lat 20. XX w. podaje w swojej książce Jerzy Jerzmanowski, pisząc:

Salę teatralną zdobiły wówczas płaskorzeźby sławnych ludzi, umieszczone na balustradach łóż na pierwszym piętrze. Łoże były czteroosobowe prócz kilku sześćoosobowych: jednej na wprost sceny, dwóch bocznych obok sceny na piętrze i dwóch parterowych w tym samym usytuowaniu. Płaskorzeźby przedstawiały głowy: Mickiewicza, Słowackiego, Pola, Kraszewskiego i innych. Dzięki anonimowości twarzy zakazany w teatrze Słowacki – oglądał wszystkie spektakle⁵².

⁵⁰ R. Wrońska-Gorzowska, E. Gorzkowski, *Album kielecki. Starówka*, cz. 2, Kielce 1996, s. 85–86.

⁵¹ T. Wiącek, *Teatr gwiazd. Wielcy, wybitni i znani ludzie teatru na kieleckiej scenie w latach 1879–2003*, Kielce 2003, s. 8; *Wiadomości bieżące, Prolog wygłoszony przy otwarciu nowego Teatru Ludwika w m. Kielcach, w dniu 6 Stycznia 1879 roku*, „Gazeta Kielecka”, 1879, 3, s. 1.

⁵² J. Jerzmanowski, *W starych Kielcach*, Łódź 1984, s. 11.

W 1880 r. Franciszek Kowalski wykonał projekt siedziby Dyrekcji Szczegółowej Towarzystwa Kredytowego Ziemskiego w Kielcach przy ul. Leonarda (obecnie budynek Narodowego Banku Polskiego przy ul. S. Moniuszki, przebudowany w latach 30. XX w.). A w 1883 r. sporządził projekt budowy koszar⁵³. W 1878 r. wykonał także projekt browaru Stumpfa w Kielcach, na terenie późniejszej posesji Karscha u zbiegu ul. Ogrodowej i Jana Pawła II⁵⁴. W 1850 r. Aleksander Dunin Borkowski, ówczesny budowniczy powiatu kieleckiego, z gruntu folwarku zw. Psarnią wydzierżawił plac, na którym wystawił murowany parterowy dwór. W 1868 r. posesję zakupiła rodzina Stumpfów. W latach 1869–1872 zbudowali oni w sąsiedztwie dworu browar. W 1878 r. rozpoczęto budowę nowego browaru parowego. Czterokondygnacyjny budynek postawiony został przy ul. Ogrodowej, równoległe do starego browaru. W końcu XIX w. posesję kupiła rodzina Karschów z Radomia, od której nazwiska nazywa się wspomniany zespół zabudowań. Browar zaprzestał produkcji w latach 20. XX w.⁵⁵

Budowniczy gubernialny wykonywał także projekty kamienic, m.in. kamienicy mieszkalnej Józefa Dunina Borkowskiego w Kielcach przy ul. Wesolej (1867 r.)⁵⁶. Przypisywany jest mu także projekt pałacyku Jana Hönigmana (ul. Kościuszki 6), wybudowanego ok. 1876 r.⁵⁷ oraz pałacyku dyrektora gimnazjum (posesja dawnej kanonii zw. Głębozka) przy ul. Jana Pawła II nr 8, wybudowanego w latach 1869–1870⁵⁸. Franciszek Kowalski zaprojektował także swój dom. W 1880 r. zakupił za 750 rubli posesję przy ul. Wesolej (pod numerem policyjnym 572 (obecnie 31) i rozpoczął na niej budowę własnego domu. Budynek ukończono w 1882 r.⁵⁹

⁵³ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 76.

⁵⁴ Tamże.

⁵⁵ J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Kielce...*, s. 63–64; A. Kwaśnik-Gliwińska, *Dawny dwór i browar Karscha w Kielcach*, „Rocznik Muzeum Narodowego w Kielcach”, t. 11, 1980, s. 145–164; R. Wrońska-Gorzowska, E. Gorzkowski, *Album kielecki. Starówka*, cz. 3, Kielce 1999, s. 116–119.

⁵⁶ J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

⁵⁷ J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Portrety...*, s. 35.

⁵⁸ J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Kielce...*, s. 18–19.

⁵⁹ J. L. Adamczyk, *Przewodnik...*, s. 63; J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 77; R. Wrońska-Gorzowska, E. Gorzkowski, *Album kielecki. Starówka*, cz. 1, Kielce 1994, s. 127–129.

Prawdopodobnie zaprojektował także kamienicę przy ul. Mickiewicza 6 w Kielcach. Działka należała do jego żony i przylegała od podwórza do posesji Kowalskich przy ul. Wesołej⁶⁰.

Architekt zajmował się również projektowaniem epitafiów. Po śmierci bp. Macieja Majerczaka w 1871 r. wykonał rysunek jego epitafium [ryc. 2]. Zostało ono wykonane przez Faustyna Cenglera⁶¹. Dziś znajduje się w północnej nawie katedry kieleckiej. Franciszek Kowalski zaprojektował także płytę upamiętniającą kanonika Józefa Ćwiklińskiego⁶².

Ryc. 2. Projekt epitafium ks. bp. Macieja Majerczaka. Źródło: ADK, PKK-54, K. 6

⁶⁰ J. L. Adamczyk, *Przewodnik...*, s. 64; J. L. Adamczyk, T. Wróbel, *Portrety...*, s. 51.

⁶¹ ADK, PKK-54, Projekt epitafium ks. bp. Macieja Majerczaka, k. 6; J. Szczepański, *Kielecki...*, s. 75.

⁶² ADK, PKK-54, Projekt epitafium ks. Ćwiklińskiego, k. 7.

Podsumowując, można z całą pewnością stwierdzić, że Franciszek Ksawery Kowalski miał od połowy XIX w. bardzo duży wpływ na obraz architektoniczny Kielc. Zrealizował w mieście szereg historyzujących projektów i adaptacji zabytkowych budowli, np. katedry, kościoła św. Wojciecha. Jako budowniczy gubernialny, opiniował także m.in. przekształcenia budynków prywatnych. Jego projekty były bardzo charakterystyczne, odznaczały się stałym repertuarem motywów dekoracyjnych, jak ryzality środkowe, boniowanie w dolnych kondygnacjach, dekoracyjne konsole podokienne, rozetki czy nisze z rzeźbami na fasadach.